

Regényalapanyag és regényracionalizálás

A magyar nemzet története regényes rajzokban
Jókai-regényekben is megjelenített elemeiről

Fehér Bence

Magyarságkutató Intézet, Budapest

KIVONAT

Jókai Mór *A magyar nemzet története regényes rajzokban* c. művében számos egyedi és feltűnést keltő történelmi eseménysort jelenít meg szépírói eszközökkel, de mégis tényirodalmi szándékkal. Ugyanakkor Jókai egyik legjelentősebb történelmiregény-írónk is, akinek több regénye alapjában ugyanezeket az eseménysorokat dolgozza fel. Egyes esetekben a regény a korábbi, más esetekben a „regényes rajz”. A tanulmány azt vizsgálja néhány olyan művön keresztül, amelyben az egyezések jelentősek (*Rákóczy fia, Névtelen vár*), hogy a megjelenítés eltérései leírhatók-e a valóság – írói fantázia dichotómiával, mennyiben van kronológiai vagy műfaji magyarázatuk, hogyan hat a történelem a fantáziára – és az írói fantázia a történelemszemléletre.

KULCSSZAVAK: Jókai Mór, regény, tényirodalom, Rákóczi-család, nemesi felkelés

Voltaképpen érthető, hogy Jókai Mór írásművészetéből a figyelem mindig a regényeire irányult, és részben mellékesen az elbeszéléseire. Nem szabad azonban megelégedezni – már csak Jókai eszmeiségének és magyarságtudatának, illetve ezek országos hatásának szempontjából sem – azokról a műveiről, amelyek legalábbis meghirdetett céljukat tekintve tényirodalmiak, s ezek közt a legnagyobb lélegzetű munka *A magyar nemzet története regényes rajzokban* (a továbbiakban MNTRR), amelyet az író szinte egész pályája során alkotott: első

része 1854-ben jelent meg,¹ ez a mohácsi vészig vitte végig a magyar történelmet.² A második kötet már csak 1884-ben, a harmadik pedig 1890-ben.³ Ennek persze az is az oka, hogy közben változik a politikai környezet, 1854-ben még nem lehet őszintén megírni és főleg kiadni történelmünk értelmezését, 1890-ben pedig már el lehet jutni a szabadságharcig, s a III. kötet ennek a csúcspontján, Budavár ostromának kezdeténél ér véget.

Az elkészült műre általában a Jókai-életmű mintegy melléktermékeként tekintenek, és meglepően kevés ember ismeri, ami persze annak is a következménye, hogy ritkán adják ki. Még az író életében készült ugyan képes díszkiadása,⁴ de halála után az 1990-es évekig nem szedte elő senki, kivéve természetesen az 1960-as években készült Jókai-összkiadást,⁵ amelyből nem lehetett kihagyni. Az 1990-es évektől máig jónéhány kiadása készült,⁶ de ezt nem lehet összehasonlítani azzal a rengeteg példánnyal, amely híresebb regényeiből forog közkezen, és nem is volt semmi visszhangjuk a kulturális életben. Az lehet ennek az oka, hogy a műfaj zavarba ejt olvasót és tudományos kutatót egyaránt: Jókaitól regényt várunk, hiszen annak a mesterének tekintjük, vagy legalábbis elbeszélést, nem pedig egy olyan művet, amelyet elsőre nem is tudunk meghatározni. Egy biztos eleme mindenesetre van minden lehetséges műfajmeghatározásnak: a mű szépirodalmi eszközökkel ugyan – méghozzá a Jókaira jellemző dús stílusban és olvasmányossággal –, de valós események dokumentumhű megjelenítését kívánja adni. Tehát valamiféle „non-fiction” kategóriába tartozó kötetekről van szó. Másfelől azonban tetten érhető a dokumentumszerűség korlátozása is: világos oktatási-nevelési célja van, minél tágabb közönséget a történelem (ezen belül a nemzeti történelem) értelmére nevelni. Noha a fontos eseményeket legalábbis említésszerűen általában nem hagyja el,⁷ bemutatásuk sokszor aránytalan: a szerinte pozitív tanulságokban bő korokat és

1 Jókai 1854. Enyhén átdolgozott formában újra megjelent 1860-ban (Jókai 1860), majd 1870-ben (Jókai 1870).

2 Egész pontosan *A szekérvárak* c. fejezetig, vagyis a pilismaróti vérfürdőig és Dobozy Mihály legendájáig.

3 Jókai 1884 (ez a kötet *A temesi bánúság visszahódítása* c. fejezetig jut el), Jókai 1890.

4 Jókai Mór: *A magyar nemzet története regényes rajzokban*. 5. k. Franklin-Társulat, Budapest, 1901. (egy kötetben); eközben folyamatosan jelenik meg egy az eddigiekhez hasonlóan részekre tagolt kiadás (4. k. Franklin-Társulat, Budapest, I. k. 1898, II. k. 1904, III. k. 1905), ez azonban a végéig már csak az író halála után ér el. Magyarország területén még egy nagyon érdekes csonka (csak az 1. részt tartalmazó) kiadás is forgalomban volt, egy szlovák fordítás: Maurus Jókai: *Romantičké obrázky z dejepisu uhorska*, Transl. Kolomana Rózsa a manželky. [Rózsa Kálmán és felesége.] Budapest, 1886. 424 p. (Persze a szlovák nyelven olvasó közönség figyelmét csak annyiban keltette fel, hogy egy igazságtalan, félrefordításokon alapuló kritikát kapott: vö. Tomiš 1999. Nem meglepő, hogy a 2–3. rész fordítása már nem készült el.)

5 Jókai 1969. Mivel ez kritikai szöveg, a továbbiakban ennek alapján idézem.

6 Kassák, Budapest, 1994 (Magyar királyok és hősök arcképcsarnoka 4.); Mercator Stúdió, Szentendre, 2006, 2011; Kossuth, Budapest, 2008 (Metropol Könyvtár); digitális kiadások: Unikornis, Budapest, 2006; Digi-Book, Gyula, 2014.

7 Ahol mégis tartalmi kihagyás van, annak oka politikainak tűnik: ezek kényes témák, amelyekről nem tudna közmegegyezéshez igazodó módon írni (már ha egyáltalán volna közmegegyezés). Szinte egyáltalán nem beszél a reformáció elterjedéséről, még a tordai országgyűlésről sem; csak pár sorban említi I. Rákóczi Györgyöt és a linzi békét; meg sem említi a madéfalvi veszedelmet. Elképzelhetetlen,

eseményeket (mint Hunyadi, Mátyás király, Rákóczi kora) rendkívüli bőséggel részletezi, de a „regényes” feldolgozásnak ellenálló gazdaság- és társadalomtörténet alig bukkan fel; viszont sokszor iktat be önálló epizódként célját kiemelő apró anekdotákat.⁸ A mondanivaló átadásának módja tehát „gyönyörködtetve tanítás”, ami élesen megkülönbözteti a tankönyvektől is.⁹ Természetesen nem történettudományi szakmunkáról van szó – bár bizonyos elemek még ahhoz is kapcsolják, néhány esetben például a szerző teljes terjedelmében idéz olyan forrásdokumentumokat, amelyekről úgy gondolja, hogy azt az olvasó máshonnan nem szerethetné be. Ezek közt lehet említeni II. József egy utasítását,¹⁰ vagy az alább bővebben említendő kiadatlan Kossuth-beszédet. Űgy is felfoghatnók, hogy minden, ami a történelem értelméről szól, az történelemfilozófia, akkor is, ha regényes rajzok formájába van öntve – de nem szorul tételes bizonyításra, hogy egészében nem történetfilozófiai esszéről van szó.

Legközelebb talán akkor járunk a valósághoz, ha a klasszikus ókori történetírás egyfajta felélesztésének tartjuk, amely a XIX. századra már rég átadta helyét a nem szépirodalmi célú szakmunkáknak. Erre emlékeztet a nem a tények hiánytalan sorára, hanem logikai csomópontokra felépített történetív, a beiktatott önálló elbeszélések, zárt egységet képviselő történetek – amelyeknek világos előképei lehetnek Hérodotosz novellái –, sőt a mondák és anekdoták felhasználása is. Ilyen típusú funkcionális egység jellemző gyakorlatilag az összes Jókai ismeretanyaga számára elérhető ókori történetíróra. Egy standard elem hiányzik ebből a revitalizált „történetírásból”: a fél-fiktív, átstilizált programbeszédek gyakorlata.¹¹ Ez

hogy a református és a székelyeket közismerten csodáló Jókai jelentéktelennek ítélje e kérdéseket. Roppant furcsa, hogy – kivéve a nemesi felkelést! – a napóleoni háborúk kimaradnak (Simonyi öbester élete pl. ideális lehetett volna „regényes rajz” céljából), és a reformkort megelőző évtized is, benne a nyelvújítással. Ennek talán dramaturgiai oka van: a hallgatással kiemelni mind a nemesi felkelés, mind a reformkor és szabadságharc váratlan csodáját; vagy esetleg szintén politikai okból akarta homályba burkolni a ferenci abszolutizmust. Persze egy-két apróságról az a valószínű, hogy egyszerűen nem ismerte fel történeti jelentőségét, mint pl. hogy az Anjou-kornál nem említi az aranyforint megteremtését.

8 Néhány történeti szempontból tényleg érdektelen példa: „Egy ősmagyar jellem” (Jókai 1969, II. 14–15.; később a *Fráter Györgyben* is feldolgozta); kigyó Zrínyi Ilona szobájában (uo. II. 199–200.); a szentandrászi bíró párviadala (uo. II. 303–304.); Horváth István kihallgatása (uo. II. 399.) stb. A Rákóczi József-anekdotákat ld. később részletezve; tulajdonképpen ilyen novellisztikus betét Benyovszky Móric egész élettörténete (uo. II. 347–351.).

9 Egyértelműen az írói szándék szerint is, ehhez elég egybevetni Jókai ténylegesen történelemtan-könyvnek írott művével (Jókai 1885, 2. kiadása Jókai 1888, kritikai kiadása a MNTRR függelékeként jelent meg: Jókai 1969, II. 495–541.). Ennek fogalmazása az írói életműben páratlanul szikár, és sehol egy rövid anekdota sem szerepel benne. Ugyanakkor az anyag eloszlása egyenletesebb, nincsenek feltűnő terjedelmű részek, és Jókai láthatólag kevésbé hagyott ki témákat: I. Rákóczi György, a napóleoni háborúk méltó módon szerepelnek (Jókai 1885, 59–60., 69–72.). (Itt is hiányzik a reformáció [a 2. kiadásba említés szintjén belekerült: Jókai 1969, 525.], a madéfalvi veszedelem, a nyelvújítás.)

10 Jókai 1969, 337–341.

11 Ezek Hérodotosztól fogva (bár nála még rövidek, legfeljebb 1 oldal terjedelműek) az antik történetírás standard részét képezték. Csak néhány olyan példát hozva, amelyek Jókainak feltehetőleg már iskolai tanulmányok alapján is ismertek voltak: Thuküdidész, *A peloponnészoszi háború* II. 35–46., Livius, *Ab urbe condita* XXI. 30., 40–41., Sallustius, *De coniuratione Catilinae* 51. és 52., Tacitus, *Agricola* 30–32. és 33–34.

láthatólag nem felelt meg Jókai művészi programjának, mivel az egész művet meglepő tömörség jellemzi – még ha anekdotikus történetek bőven vannak is benne, de ezek is igen tömörek –, s ha valakinek megszólalását idézi, az inkább apophthegma, s lehetőleg a (forrásai alapján feltételezett) eredeti szöveg.¹²

Jókai forráshasználata a MNTRR-ban nagyrészt feltártnak mondható,¹³ ezért ezt a kérdést itt nem is érintjük, viszont annál érdekesebb kérdés, hogy mennyiben használta önmagát forrásként¹⁴ – vagyis későbbi írásaiban a MNTRR-ban összegyűjtött és strukturált anyagot azonos vagy megváltoztatott struktúrával, vagy épp ellenkezőleg: korábban kiadott történelmi tárgyú alkotásait beépítette-e a MNTRR szövegébe?

Nem lehet ugyanis megkerülni a tényt, hogy Jókai Mór korának legjelentősebb történelmiregény-írója is volt, aki mintegy harminc regényt és kisregényt írt a magyar történelemben ágyazott cselekménnyel – a legszűkebb értelemben véve, tehát csak azokat számlálva, amelyek az író születése előtti időben játszódnak, tehát a személyes élményt teljesen kizárjuk belőle. Ez nem egyezik azzal, ahogy maga Jókai meghatározta a MNTRR-ban történelmünk feldolgozásának kereteit: ott az 1849-es tavaszi hadjárat végéig vitte a folyamatos történetleírást, majd nyíltan kimondja: „Ami ezután következik, azt takarja a »*múltakra vetett fátyol*«, melyet a magyar országgyűlés az 1867-iki kiegyezéssel két évtized elfeledésre méltó eseményeire borított.” Tehát a mű tárgykörét még 1890-ben is politikai (ön)korlátozás határolja be, de ennél számunkra fontosabb, hogy egyértelmű: szerinte az utána következő korszak is történelem, csupán a kiegyezés keretrendszere miatt nem lehet megírni.¹⁵ Mégis célszerűbbnek tartom a leszűkített értelmezést (tehát 1825 előtt), hogy a „történelmi regény” fogalmi elhatárolásának bizonytalansága ne tegye kétséssé értékelésünket. Még így sem tel-

12 Egy-két mondat terjedelmében idézi pl. Rákóczinak az ónodi országgyűlésen mondott szavait (Jókai 1969, I. 245.), vagy Széchenyi híres akadémia-alapító bejelentését (uo. 403.). Egy kivétel van, amelyet tekinthetünk programbeszédnek, de nem ókori értelemben vett történetírói teljesítmény, hanem modern történetírói értelemben dokumentum: szó szerint, hitelesen idézi teljes terjedelmében Kossuth emlékbeszédét József nádor felett (uo. 412–421.). A kiadás időpontjában ez még kiadatlan szöveg volt, csak a XX. században publikálták (Kossuth 1905, 14–21.). Mindenesetre meglepő, de egyetlen példa alapján hasztalan lenne találgatni, miért éppen ezt szemelte ki közlésre, azon túl, amit maga tesz a beszéd végéhez: „Minek kellett történni 1847. január 25-ike és 1849. április 14-ike között, hogy ugyanaz, ki a fentebbi beszédet tartá, a »trónvesztés« aktáját indítványozza?” Úgy gondolom, ez azért utalás arra, hogy Jókai más fontos programszövegeket is idézendőnek tartott volna – ha a külső (politikai) tényezők ezt megengedték volna. Mindenképp többször előfordul, hogy csak egy jelentős beszéd tényét említi, de a beszédből egy szót sem (pl. Wesselényi szatmári beszéde: Jókai 1969, II. 408.).

13 Téglás–Végh 1969, 340–409.

14 A kritikai kiadás utószava meg is fogalmazza ezt a problémát (Téglás–Végh 1969, 384.), részletesen azonban nem elemzi (uo. 407–408., néhány helyen nyilvánvalóan elnagyolt értékeléssel).

15 Csupán néhány évvel korábban megjelent tankönyvében ez még egyértelműbb: „Az erre következő Haynau korszak szomorú eseményeire a magyar nemzet 1867-iki országgyűlésén ünnepélyesen »fátyolt vetett«” (Jókai 1885, 76.; az 1888-as kiadásból a kifejezés elmarad), így átugorja az 1849–1867 közti szakaszt, azonban a kiegyezés ismét megjelenik benne mint történelmi ismeret. Ez a „múltakra vetett fátyol” azonban egyáltalán nem volt Jókai szíve szerint való, s le is írja, hogy kevéssel korábban maga is szeretne volna, úgymond, fellebbenteni (Jókai 1963, 446–447.: *Utóhang a „Szerelmem bolondjai” regényhez*).

jesen egyértelmű a besorolás, hiszen van néhány regény, amelyeknek az időbeli kerete átível Jókai születésén; tartalmilag ezek már szorososan kapcsolódnak az író által személyesen is ismert reformkor kezdetéhez, így talán helyesebb ezeket sem vizsgálni.¹⁶ A „történelmi” fogalma más szempontból is bizonytalan: jónéhány regény/kisregény történelmi időkben, bizonyos fokig történelmi keretben játszódik, de valós történelmi események és szereplők nem azonosíthatók benne, ezek tehát csupán történelmi fantáziáknak minősíthetők.¹⁷ Továbbá ismerünk még Jókaitól történelmi életrajzokat is, amelyek ugyanúgy tényirodalomnak tekinthetők, mint a MNTRR, és jónéhány történelmi színművet is. (A könnyebb feldolgozhatóság érdekében a rövid elbeszélésektől itt eltekintek.)

Az első adódó kérdés természetesen az, hogy mennyiben dolgozza fel ugyanazokat a tágabb és szűkebb témákat – korszakokat és egyes eseményeket – regénynek, mint történelmi munkának. Magyar tárgyú történelmi regényeinek merítési köre az alábbi táblázatban összegezhető:

Korszak	Történelmi regény/kisregény	Fantázia	Életrajz	Színmű
Őstörténet		1		1
1001–1526	2	2		2
1526–1648		1	1	2
1648–1699	7	2		1
1699–1780	3	3	1	2
1780–1825	2 (4)	1 (2)	1	2

Rögtön látszik, hogy az életmű súlypontja teljesen máshová esik, mint a MNTRR szerkesztéséé: míg a magyar előidők és középkor kifejezetten gyéren van reprezentálva, egyértelműen hangsúlyos a török kor harmadik harmadának, a nagyjából II. Rákóczi György és Apafi Mihály fejedelemségére eső tragikusan zűrzavaros időszaknak a megjelenítése (amelyet nagyon is ironikusan nevez „Erdély aranykorának”¹⁸). Ennek persze feltehetően egyszerű dramaturgiai okát is: hogy ez a véres időszak különösen bővelkedik látványos feldolgozásra alkalmas elemekben – csakhogy alig van reprezentálva a színművek közt, ami

16 *Eppur si muove – És mégis mozog a föld; Egy magyar nábob.* A történelmi korszakba helyezett nem-történelmi tárgyú „fantáziák” közül természetesen, mindenki számára evidensen, *Az arany ember*.

17 Mindazonáltal ezzel a minősítéssel mindig nagyon óvatosan kell bánnunk, mivel a legvalószínűtlenebb és -tényszerűtlenebbnek látszó cselekménynél is előfordulhat, hogy az író egy az adott korból valóban adatolt legendát, szóbeszédet dolgoz fel. Így ránézésre abszurdnak tűnik pl. *A kétszár-vú ember* c. kisregényt (első könyvformájú megjelenés: Jókai újabb novellái, III. k. Emich, Pest, 1852.) történelmi tényalapúnak tekinteni, de végső soron Charles Reinaud *Corona aurea, sive historia ordinis SS. Trinitatis de Redemptione Captivorum* című egyháztörténeti művére megy vissza (amit az író 5. sz. jegyzetében őszintén meg is vall). Ld. Szörényi 2022, 96. A „történetiségét” teljesen figyelmen kívül hagyja, viszont a törökkori regények kontextusába helyezi: VADERNA 2018.

18 1851-ben megjelent művének címe, a regény témája azonban látványosan az önálló Erdély végpsztlulásához vezető belső bomlás. Tulajdonképpen ez Jókai első valódi történelmi regénye!

ellentmond ennek az értelmezésnek. Különben is, a török kor korábbi része is erősen kínált regényes témákat, mégis majdnem feldolgozatlan maradt – valódi értelemben vett történelmi regény e korról nem készült, ugyanis nagy lélegzetű kései munkája, a *Fráter György* (1893) sokkal inkább tekinthető történelmi életrajznak,¹⁹ bárha maga az író regénynek minősíti is.²⁰ (Ha a főszereplő ifjúkorát inkább elképzeltlen bemutató első fejezetektől eltekintünk, a mű legnagyobb részét kifejezetten szűkszavú forrásalapú eseményleírás tölti ki, legfeljebb fiktív párbeszéddé feloldva, de szinte teljesen hiányoznak belőle a fantáziaalapú kiegészítések, sőt általában a szereplők nézőpontjának, érzésvilágának megjelenítése is. Ilyenekre talán a XLI–XLVII. fejezetekben van néhány példa, s a XLI. az egyetlen, ahol a főszereplő érzelmeit közvetlenül megjeleníti.) Másodsorban hangsúlyosnak tűnik még a XVIII. század. Ebben a meglepő az, hogy nem csak a mai közgondolkodás tartja eseménytelennek a századot, két évtizeddel korábban maga Jókai is „történettelen kornak” nevezte.²¹

A MNTRR szerkesztésében az ós- és főleg középkor jelentősen nagyobb hangsúlyt kap (a kettő együtt 101 fejezet!), míg a későbbi korszakok nagyjából egyenletesen, mindegyik kb. 100 oldal terjedelemben vannak feldolgozva.²² Ez összhangban van a színművek eloszlásával is. Mindkét esetben a hazafias nevelés szempontjai lehettek elsődlegesek (a színművek egy része regények átdolgozása, más része azonban egyértelműen hazafias programdarab nevelő szándékkal²³), vagyis a mű fő célja szempontjából Jókai a középkornak igen nagy hangsúlyt szentelt, és a későbbi korszakokat relatíve egyenletesen tekintette fontosnak – regényírói gyakorlata ettől igen nagy eltérést mutatott, itt feltehetőleg a saját szubjektív vonzalmát lelhetjük fel egy-egy korszak iránt. Ez arra enged következtetni, hogy – a közhiedelemmel ellentétben – Jókai történelmiregény-írói munkásságának a hazafias nevelés nem közvetlen célja, a művek elsődleges kiindulási pontja az író önkifejezési szándéka.

Erősíti ezt a gyanúkat az, hogy a regényes feldolgozások választott tárgyai meglehetősen ritkán esnek egybe a MNTRR kiemelt témaköreivel. Itt természetesen nem beszélek a „fantáziákról”, amelyeknek eleve nincs történelmi eseményhez kötődésük. Összesen a következő műveket lehet ad absurdum a MNTRR egy-egy fejezete pendant-jának tekinteni – ritkán úgy, hogy magának a fejezetnek a témáját „fejti ki”, többnyire úgy, hogy a leírt esemény néhány névtelen résztvevőjének életéről kanyarít egy romantikus történetet, amelynek

19 Ezt különböző okokból már többen felvetették, de érdekes módon nem kapcsolták össze a ténynyel, hogy a szöveg szoros kapcsolatban van a MNTRR-nal, sokkal inkább az elsődleges források használatával (így Szegedy-Maszák 2011, 212., 217., Bényei 2025, 85.).

20 A MNTRR 1902. évi képes kiadásába beiktatta megjegyzésként: *II. Ulászló, II. Lajos és a rákövetkező Zápolya János korának rajzát egybegyűjtém »Fráter György« című regényemben.*

21 Jókai 1869, 325.

22 Fejezetszám tekintetében az eloszlás 17 – 84 – 33 – 32 – 30 – 8. Mivel az utolsó két korszak fejezetei többnyire aránytalanul nagy terjedelműek, a XVII. sz. második fele így még kevésbé is van kifejtve, mint a következő század!

23 Megjegyzendő, minden olyan színmű, amely nem regény átdolgozása, témájával megjelenik a MNTRR-ban (sőt többször még a fejezetcím is azonos), kivéve a két Kelemen Lászlóval és a magyar színjátszás kezdeteivel foglalkozó drámát.

háttérben folyamatosan ott villózik az adott történelmi korszak –: *A jeruzsálemi hadjárat ~ Minden poklokon keresztül, Apró fejedelmek ~ A Damokosok*, valamint részben *~ Erdély aranykora*, a *Tököli Imrétől A zernyesti csatáig* terjedő rész *~ Török világ Magyarországon, Buda visszavívása ~ Az utolsó budai basa, Rákóczy fiai ~ Rákóczy fia, A magyar insurrectio* és az azt követő fejezetek *~ Névtelen vár*. Két esetben egy csupán pár szóval említett eseményt bont ki teljes művé: *A rákosi országgyűlés ~ Fortunatus Imre, Hősök után árulók ~ Szeretve mind a vérpadig*. Végül egy fejezetet bővebben is megírt, önálló tényirodalmi műnek: *Gr. Benyovszky Móríczt éléltarja* (s mint említettem, ehhez hasonlítható a *Martinuzzi György ~ Fráter György* szövegpárja is).

Az persze nem mindegy, hogy az író a már megírt vagy készülöben levő MNTRR mellé rendelt egy regényt, vagy pedig korábbi pályáján írt egy regényt, s annak tárgyát/korszakát később beemelendőnek tartotta a MNTRR-ba. Az esetek többségében az előbbiről van szó: ezek Jókai kései, 1880-as, 1890-es évekből való korszakába tartoznak (legrosszabb esetben egy-két évvel jelentek meg előbb, mint a MNTRR-é, a kötet, gyakorlatilag valószínűsíthető a párhuzamos keletkezésük²⁴); viszont éppen a kiemelt XVII. sz. második fele, zivataros korszakról több regény jóval korábbi (*Erdély aranykora, Török világ Magyarországon, Az utolsó budai basa*²⁵). Ezeknél okkal mondhatjuk, hogy a MNTRR feldolgozása másodlagos, egyúttal kevésbé részletező, Jókai szemében ekkor már kevésbé volt jelentős a téma.²⁶ Külön tanulmányt igényelne annak megállapítása, követi-e még e regények szemléletét vagy akár történelmi tényállításait, vagy az eltelt időben szemlélete is átalakult; jelen műben leghelyesebb az egész

24 Természetesen egy ennyi ideig készülő műnél azzal is számolhatunk, hogy a szövegtörténet meglehetősen bonyolult lehet, de balszerencsés módon éppen az összehasonlítás szempontjából kritikus fejezetekről nem áll rendelkezésünkre kézirat (vö. Téglás–Végh 1969, 329.), s csak a középkori témákban jelentek meg egyes részletek előre, külön (vö. uo. 331.), így csak a megjelent 1. kiadást tudjuk figyelembe venni.

25 Megjelenési idejük: 1852, 1853, 1860.

26 Különösen jellemző ebből a szempontból az *Erdély aranykora* esete. Ez a regény voltaképp a magyar történelem szempontjából fontos eseményekről szól – Apafi fejedelemmé választása, majd azok a belviszályok, amelyek Erdélyt kritikusan meggyengítik az Apafi-korszakban –, az előbbi azonban összesen kb. egy mondatot kap a MNTRR-ban (Jókai 1969, II. 117.), az utóbbiak teljesen kimaradnak; függetlenül attól, hogy a regény számos részlete meglehetősen pontos történelmi adatokat tartalmaz, és ha többedik kézen is, de megbízható forrásokat használ fel. (Jókai azt állította, egyedül Cserei Mihály emlékiratára hagyatkozott, ez azonban bizonyosan nem igaz; forráshasználatát már többen vizsgálták, legutóbb Gajda 2018.) A cselekménytől teljesen idegen, azonban történelmi keretet jelentő I. fejezet (a költő Zrínyi Miklós halála), amely a történelmi tényektől meglehetősen eltérően van bemutatva, azonban párhuzamba állítható a MNTRR részletező leírásával (Jókai 1969, II. 120–121.), az viszont nem is lehetne tovább történelmi hitelességben, mert Bethlen Miklós *Önéletrajzából* vett részletekből (Bethlen 1858, 325–330.) áll – helyenként szó szerint, egy-két jelentéktelen változtatással (a vadász nevét pl. elírja, Póka helyett nála Páka). Az *Erdély aranykora* írásakor Bethlen Miklós még nem volt kiadva, ott tehát nem is hagyatkozhatott volna rá, az első kiadást viszont rögtön felhasználta. Amit tehát 1852-ben Jókai értékes regényanyagának tartott, az a MNTRR-ban nem volt értékes számára mint történelmi tény; amit erősen átalakítva csak keretnek használt, az a MNTRR számára sarokpontul szolgált. (Egyértelműen téves a kritikai kiadás megállapítása [Téglás–Végh 1969, 407.] arról, hogy *Az apró fejedelmek* fejezet megírásánál érdemben felhasználta volna a *Török világ Magyarországon* és az *Erdély aranykora* anyagát.)

regénycsoporttól eltekinteni. A korábbi időszakról is, a későbbiről is egy olyan művet írt, amely utólag követi szorosan a MNTRR egy-egy fejezetének tényanyagát (1893: *Fráter György*, illetve 1892: *Rákóczy fia*), szigorúan véve tehát ezeknél érdemes vizsgálni azt, hogy mennyiben építi bele a kész tényirodalmi művet egy regénybe; illetve egy, ahol a MNTRR követi meglehetősen szorosan a lényegesen korábban készült regény tényanyagát (1877: *Névtelen vár*).

A *Névtelen vár* a Jókai-kánonnak valahova a peremére szorult, nem szokás az író jelentős regényei közé számítani, hiszen egészen szélsőségesen „romantikus” műről van szó, amelyben teljesen az óriási arányú, valóságon felüli Jókai-hősök uralkodnak: nem csupán az összes főszereplő, de még a mellékszereplők is olyan csak regényben képzelhető különleges teremtmények, mint a vadonban növekedett gyermek, Hany Istók (ő ugyan történetileg létezett, fél száz évvel korábban,²⁷ de mai napig nem tudjuk, miféle lény lehetett), a folttalan becsületérzéssel és hősiességgel megáldott, bár minden létező gaztettet elkövetett rablóvezér, Sátán Laci, vagy a tudományos-fantasztikus regényekre jellemző „őrült feltaláló” Mátyás mester. Ez azonban nem feltétlenül válik a regény kárára: a cselekményt csak sodróbbá teszi. Emellett viszont a mű különleges helyet tölt be az életműben: ezúttal egyértelmű, hogy az író a mesemondás közben kettős elvi célt is követ. Egyfelől a francia forradalmi ideológia szigorú kritikáját kívánja adni, egy erre alkalmas magyar nemzeti ideológiát megfogalmazva, másfelől pedig a közvéleményben már az ő korában nagyon negatívan értékelt 1809-es nemesi inszurrekciót rehabilitálni. Ezek merőben „regényszerűtlen” célok, attól lehetne tartani, hogy az eredmény egy meglehetősen átlátszó tézisregény lesz, azonban Jókai a maga vállalta feladatot bravúrosan megoldja: a kalandos cselekménnyel az ideológiai momentumokat általában harmonikus egésszé formálja, amely legkevésbé sem közvetlen elvi vagy akár történelmi tényekre vonatkozó kijelentések útján fejt ki az olvasóra hatását, hanem igenis a kalandos meseszöveggel, amelyet ezért teljesen funkcionálisnak kell tekintünk, semmiképp nem az író fantáziája „túlburjánzásának”. Erről az oldalról nézve a *Névtelen vár* egyenrangú mestermű a '60-as/'70-es évek fordulója körül írt, a kánon gerincét alkotó regényekkel.

Ez az összehangolt kettősség természetesen tükröződik a regény alapanyagán is: egyik része a „történelmi fantázia”, vagyis nem valós (vagy nem akkor és ott létező) szereplők és cselekmény beágyazása a hiteles történelmi milióbe, történelmi mellékalakok közé, másrészt viszont ezt a hiteles miliót szokatlan aprólékossággal és pontossággal, forrásadatoltsággal alkotja meg.²⁸ Forrásai közt természetesen még az élőszóbeli hagyományt is számba kell venni (hiszen Jókai apja maga is harcolt a felkelésben),²⁹ de a legfontosabb írott forrása (ismét egy az ő idejében még kiadatlan anyag) Kisfaludy Sándor dokumentáris hűségű, az

27 Kilétéről a legátfogóbb irodalom: Gerencsér 2011, 13–37. Ez alapján feltehető életadatai: 1741 (?) – 1750 után. Gerencsér Péter példamutatóan elemzi szerepét a Jókai-műben is: uo. 138–151.

28 A *Névtelen vár* forrásait a kritikai kiadás utószava egész részletesen elemzi; a MNTRR esetében jóval tömörebben, de nagyjából ugyanarra a következtetésre jut Téglás–Végh 1969, 399–402.

29 Jókai 1897, 261–262.

eseményekkel egyidejű kézírata.³⁰ Ennek a kedvéért Jókai tesz egy kivételt a fikció és tényanyag harmonikus egybegyúrásának magára vállalt szabálya alól, és a regény XI. részének (*Férfiak dolga*) II–VII. fejezete gyakorlatilag elszakad a cselekménytől és a dokumentumból válogatott, természetesen egységesen átdolgozott tényözönre szorítkozik a hadműveletek lefolyásáról.³¹ Itt tehát a mű egysége valamennyire mégis megbicsaklik.

Fő vonalaiban ez a XI. rész jelenti a MNTRR vonatkozó négy fejezetének³² a gerincét. Természetesen az utóbbi beszámolója (bár a művön belül szokatlanul bőbeszédű) sokkal tömörebb, mindazáltal a gondolatmenet a legtöbb helyen azonos, és nem ritkák a szó szerint átvett mondatok, sőt egész bekezdések sem.³³ A különbségek nagyjából ugyanazt a logikát követik: a szó szerint átvett szövegrészek többsége a hadjárat általános eseményeiről, esetleg elvi dolgokról beszél; a teljesen kihagyott szövegrészek többnyire név szerint megnevezett egyes felkelők hősi, de erősen anekdotikus tetteit részletezik. Persze néhány nagyon jellemző anekdota azért bennmarad a szövegben.³⁴ Néha a MNTRR bővül is, éspedig azzal, hogy hadászati kontextusba helyezi az eseményeket, kitekintve más seregtettek működésére³⁵ – ez logikusan kevésbé illik a regény szemléletmódjához, viszont nélkülözhetetlen a történetírás számára. Kevésbé logikus egy fegyvertechnikai kitekintése a fokosharcászatról.³⁶ Végül – nem számítva a stiláris különbségeket – itt-ott vannak apróbb eltérések a tényadatok terén, amelyek Jókai hitelességre való törekvését támasztják alá: ahol korábbi beszámolójában felfedezett valami lendületből elkövetett apróbb tévedést, azt igyekszik kijavítani.³⁷

30 Jókai ezt mind a két műben hangsúlyozza: Jókai 1965, 437., Jókai 1969, II. 380. Mindkét műbe (más-más helyen) beiktatja ugyanazt a jellemző Kisfaludy-idézetet: *A régi rómaiak mintájára, felül-emelkedve a mostani katonai etiketten, ha királya úgy kívánta, mint zászlótartó is kész volt szolgálni más vezér alatt.* Jókai 165, 445., Jókai 1969, II. 387.

31 Jókai 1965, 424–483. Csupán a VII. fejezetbe dolgozza be érintőleg és felszínesen Vavel Lajost résztvevőnek. Igaz, láthatólag ez a hadmozdulat az író kedvence – nem ok nélkül, mert harcászatiilag valóban ez az eseménysor, a Meskó-dandár kitörése jelentette a felkelés legkiemelkedőbb fegyvertényét (vö. Ódor 2006, 72–73., Réfi 2023, 22–25. Jókai *dandárnak* nevezi az alakulatot, a modern katonai terminológia szerint inkább hadosztály lenne, ld. Réfi 2023, 22.)

32 Jókai 1969, II. 367–396.

33 Jókai 1969, II. 367. *Mikor a győri ütközet után... 376. János főherceg hadserege... 378. Június 11-én Macdonald francia tábornok... 379. S itt ezen a köhídon fejlődött azután ki egyike azoknak a viadaloknak...; A legfényesebb jellemvonása volt az insurrectionalis hadviselésnek... 380. A győri két nap (két egyező bekezdés), 388. És az nem volt vad futamodás... 389. A győztes fél nem is üldözte a visszavonulót... (mintegy fél oldalnyi szó szerint átvett szöveg).*

34 Ilyen pl. „a jó Ferenczy János” története – amely mindazáltal a MNTRR-ban (Jókai 1969, II 379.) kicsit lecsupaszodik: míg a *Névtelen várban* a hős egymás után négy chasseur-t szúr le alabárdjával (Jókai 1965, 431–432.), itt Jókai a történeti hitelességet (ugyanis Kisfaludy is pontosan így írja le a neves tettet) a hétköznapi értelemben vett hihetőség oltárán feláldozza, és egyetlen áldozatot nevez meg.

35 Jókai 1969, II. 381–382.

36 Uo. 383–384.

37 Csak néhány példa: Jókai 1969, II. 377. Salamon Mihály ezredes (a *Névtelen várban* alezredes); 380. a zalaiai lovasezred (a *Névtelen várban* még gyalogok); 387. Tárca patak (*Névtelen vár*: Párzsa; ez egyébként hibás javítás, a helyes alakot [Pándzsa] nem sikerült eltalálnia); a legjelentősebb, már koncepcionális eltérés 382.: *Győr akkor már nem volt erősség... (a Névtelen várban: Győr akkor még vár-számba ment, Jókai 1965, 471.)*

Mindenesetre olyan lényegi rész a MNTRR elbeszélésében nincs, amire a *Névtelen vár* legalább ne utalna.

A regény és a MNTRR között bizonyos, nem túl nyilvánvaló szemléleti különbség is tapasztalható – természetesen nem a szinte azonos részekben. A regény ideológiai mondanivalójának nagy részét a fikciós szál hordozza. A francia forradalmi ideológia kritikája esetében ez törvényszerű, de az, hogy ezt mégis egybeszővi a történeti szállal, azt okozza, hogy a forradalom és Napóleon ebben a megfogalmazásban egybeesik: a forradalmi ideológia nélkül is a forradalmi bűnök változatlanul öröklődnek a napóleoni rezsimbe. A MNTRR ebből a szempontból nagyon is nem regényes, hanem reális történeti és politikusi szemszögből teszi meg a különbségtételt, sőt elsősorban Ausztriát hibáztatja az 1809-es háborúért: „Az osztrák politika vezetőinek nem lehetett az új európai rendbe belenyugodniuk. Pedig a régi ok a háborúviselésre már megszűnt. Akik Marie Antoinette-et megölették, maguk is a guillotine alá kerültek. A minden aristokrátiát kiirtással fenyegető francia demokrácia otthon is elhamvadt már: a köztársaságok helyét császárság és királyságok foglalták el; s új hercegek és grófok csoportja tölté meg Bonaparte tróntermét.”³⁸

Magyar szempontból ez azt jelenti, hogy a nemesi felkelés szükséges és jogos volta a regényben sokkal hangsúlyozottabb. A francia „nouveau régime” (akár forradalmi, akár császári) a lehető legfeketébb színben mutatkozik: igazából a királylány-szöktetés romantikus meséje csak kellék a legfontosabb valóság, az új rend mindent behálózó titkosrendőrsége, még a gyermekeket is beszervező besúgó- és ügynökhálózata bemutatásához. Magyarország viszont deklaráltan egy idealizált paradicsomi ország, és pedig azért, mert ettől a forradalmi örökségtől ment maradt,³⁹ s ez adja a nemesi felkelés végső és legnagyobb erkölcsi legitimitását, egyúttal győzelemre képessé tevő erejét. A valóságot persze ez a kép nem csekély mértékben megszínti, de ez a regényhez mint műfajhoz illő valóság-hajlítás, egyáltalán nem csökkenti a mű „epikai hitelét”. A MNTRR-ban viszont a nemesi felkelés pozitív értékelése bizonyos fókig lóg a levegőben, mert kendőzetlenül egy problémákkal teli⁴⁰ államban zajló önvédelmet mutat be – most függetlenül attól, hogy az önvédelmi harcot heroikusnak és a lehetőséghez mérten sikeresnek mutatja, ami korának szemléletével erősen szembement, de a legújabb időben kialakuló történettudományi konszenzusnak⁴¹ lényegében megfelel. Már csak az is egyértelmű

38 Jókai 1969, II. 373–374.

39 Jókai 1965, 13., majd bemutatva a II. részben, föl. 68–70., 91. – A szövegösszefüggésből természetesen kimondatlan is egyértelmű, hogy a birodalom osztrák fele viszont nem mentes a „nouveau régime” torzulásaitól!

40 Természetesen a regényben sem lehetett megkerülni azokat a problémákat, amelyek a felkelés sikertelensége fő okainak bizonyultak: azokat az akadályokat, amelyeket a központi hatalom maga gördített a felkelésszervezés elé. A XI. rész történeti excursusa előtt már van egy rész, amely szintén dokumentáris jellegű, a cselekményszáltól független tényanyagra épül, bár a regényhez illőbb módon itt párbeszéd formában: Jókai 1965, 315–321. Ez a rész is tömörítve, de lényegi veszteség nélkül megtalálta az útját a MNTRR-ba: Jókai 1969, II. 374–376.

41 Egyebek között Veress 1987; Ódor 2000, 257–262.; Ódor 2006; Vizi 2014; Matányi 2024, 87–88. Hogy a XIX. sz. első felében hogyan alakulhatott ki a nemesi felkelést elítélő közvélekedés, az lényegében már fel van tárva (Vizi 2006, 25–30., Vizi 2018; az utóbbi mű elemzi Jókai küzdelmét is ez ellen, bár sajnos a két Jókai-mű időrendjét eltéveszti).

minden olvasónak, anélkül, hogy bármi kommentár vagy értékelés lenne hozzáfűzve, hogy a felkelés bemutatása átmenet nélkül követi a Martinovics-összeesküvés utáni megtorlás leírását.⁴²

Jókai tehát mindkét művében nagy figyelmet fordított arra, hogy a magyar haderő képességeit és tényleges tetteit igazolja a központi katonai vezetés inkompetenciájával szembeállítva, de korábbi művében egyforma hangsúlyt fektet magának a háborúnak az igazolására. Ebben a műben a nemesi felkelés egy fejlődőképes – hiszen végül a reformkorban folytatódó –, erkölcsileg igazolható társadalom önvédelmi erejét mutatja, vitatva azt a „fősodratú” szemléletben ma is uralkodó nézetet, mely szerint egy nem csak technikailag, de erkölcsileg is elavult világ utolsó, de kilátástalan életjelensége. Ez a gondolat nem hiányzik teljesen a MNTRR leírásából, de nem elsősorban erkölcsileg, hanem inkább gyakorlati kompetenciáját tekintve védi meg a sajátosan magyar társadalmat.

Összességében tehát Jókai korábban megírt történelmi regényei nagyon korlátozottan tudtak tükröződni a MNTRR-ban, szoros értelemben alapanyagot csak egy regény jelentett. Ennek az evidens műfaji okoknál fontosabb tényezője lehetett, hogy a szerző számára más volt irodalmi szempontból érdekes, mint történelmi szempontból fontos. Amikor a kettő egybeesett, mint az 1809-es inszurrekció személyes családi történelemtől is motivált (vö. apja szerepvállalása) megörökítése, akkor a regénybeli feldolgozás egyes részeiben el is mozdult a fikcióból a dokumentáris és ideológiai irányba, és ezzel alkalmassá vált arra, hogy forrássául szolgáljon a későbbi történelmi-ismeretterjesztő feldolgozás számára. Az író pedig ezt a felmerült lehetőséget maximálisan ki is aknáztta.

Azok közül a művek közül, amelyek a MNTRR után készülvén párhuzamos témával foglalkoznak, csupán kettő van, amelyek az ott ábrázolt eseményeket szorosabban követik: a regénynél inkább életrajznak mondható *Fráter György* és a *Rákóczy fia*. Ezek azonban más szempontból is egyediek a Jókai-életművön belül. Az író összes korábbi történelmi regényében a XIX. század regényírásában általános, elméletben is egyedül üdvözítőnek elfogadott sémáját követte: egy regény főszereplője (-i) a történelmi eseményekben közepesen fontos szerepet játszó (vagy annak beállított, de valójában fiktív), nem a társadalom csúcsán álló személyiségek, míg a korszak vezetői, elsősorban uralkodók és hadvezérek, a regény hátterében, néha a történet kibontakoztatása szempontjából egyébként nélkülözhetetlen epizód-szerepekben bukkannak fel. Ebben a két műben tehát, melyeket már Jókai hanyatló korszakába szokás besorolni – a *Rákóczy fiának* fantasztikus meseszövése alapján némileg joggal –, a szerző jelentős újítással kísérletezik. (Az állítólagosan hanyatló korszakra más művekben, más szempontból is jellemzőek a meglepő újítások,⁴³ az 1890-es, 1900-as éveket tehát inkább

42 Jókai 1969, II. 352–367.

43 Az 1890-es években írt több műve látványosan eltér az addig megszokott Jókai-tematikától és/vagy módszertantól: pl. *A Kráó, Öreg ember nem vén ember*; de talán a legkísérletezőbb műve életében még megjelent utolsó regénye (*Ahol a pénz nem isten*), egyáltalán nem nemzeti, hanem az egész emberiséget egyformán érintő tematikával (klasszikus utópia), az alapvető erkölcsi kérdésekre koncentráll, és ráadásul azt a határt feszegeti, meddig mehet el a kortárs irodalom, mi az, amit még meg lehet írni: a cselekmény kimondatlanul, de egyáltalán nem rejtve a császári család legnagyobb magánéleti botrányán, János Szalvátor főherceg nyomtalan eltűnésén alapul.

kísérletező korszaknak lehetne joggal nevezni.) Igaz, a *Rákóczy fia* főhőse a valós történelemben nem volt jelentős személyiség, de mindenképp uralkodó fia, és a szerzői beállítás szerint jogosult és alkalmas is lett volna uralkodásra, a korszak középponti szerepére volt szánva.

Ez a séma tehát az európai regényirodalomban ekkor ritkaság, sőt majdnem „tiltott megoldás”, előzményei azonban vannak magánál Jókainál is, legalábbis részlegesen: éppen a *Török világ Magyarországon* c. regény utolsó hat fejezete a tulajdonképpeni cselekmény lezárulta után immár döntően a valós történeti események körében és a török főhős, Feriz kivételével kizárólag történelmi főalakok részvételével játszódik.⁴⁴ (A *Török világ Magyarországon*nal lényegében egységes cselekményt képező, ahhoz előzményt jelentő *Erdély aranykora* első fejezetei mintegy keretként szintén főalakokat jelenítenek meg, illetve Apafi Mihály és felesége a későbbiekben is fontos szerepet játszik, ugyanakkor Jókai beállításában Apafi fejedelem elsőrendűen nem történelmi főalak, hanem a sorstól főszerepre kárhozottatott kisember, és ez sok szempontból meg is felel a történeti tényeknek.) A magyar irodalomban sem az első ilyen kísérlet: Jósika Miklós számos hagyományos sémájú történelmi regénye közt van néhány, amely egyértelműen uralkodói hősre épül (*Az utolsó Bátor*, 1837; *II. Rákóczi Ferenc*, 1861). Ez utóbbival a Rákóczi-tematika is összeköti Jókai művét, de bizonyos szempontból ilyen a *Zrínyi, a költő* (1843) is, amely a *Rákóczy fiához* hasonlít abban is, hogy jórészt fantasztikus, túlzó külföldi kalandokra épül, s tudjuk róla, hogy Jókai Jósika művei közül ezt becsülte legjobbra.⁴⁵ E műnek a végén reális hazai keretek közé illeszkedő szerkezetét lehet tehát esetleg Jókai irodalmi modelljének elfogadni, de a történelmi tényektől itt a cselekmény erősen elrugaszkodik, míg a *Rákóczy fiában* Jókai a számára elérhető – a MNTRR-ban leírt – kevés és hézagos történelmi tényt akkurátusan felhasználta, szinte semmit nem módosított rajta, ellenben a hézagokba illesztett egy teljesen irreális hátteret. Ennek során ami futó feltevés, bizonytalan megjegyzés a MNTRR-ban, az eltűnve cselekményszállá válik a regényben: míg előbb György neveltetése bizonytalan, csak sejthetjük,

44 Ha Rákóczi Györgytől megtagadjuk a „történelmi vezető” minősítést, akkor a *Rákóczy fia* sémája ennek az újrajátszásává alakul: itt a fantasztikus-kalandos cselekményből az utolsó fejezetek az idős Rákóczi Ferenc környezetének valós történelmi helyzetébe, valós szereplők közé visznek, s ezt a helyszínt Jókai a korábbiaktól eltérően bár anekdotázva, de dokumentáris alapokra támaszkodva írja le. Rendszeresen felhasználja Mikes Kelemen leveleit: 38., 82–84., 88., 108. levelek. (Mikést már a MNTRR-ban is idézi, éspedig szó szerint: Jókai 1969, II. 266. – 37., 101. levél). Ennek azonban egy másik értelmezése is lehetséges, éspedig a regény „epikai hitelének” megteremtése végett: a cselekmény inherens ellentmondása, hogy a főhős kalandos előélete után, éppen mikor lehetősége nyílnék a nagytörténeti szereplésre, többé semmit nem cselekszik, s a regényt kényszerűen ezzel kell lezárni. Vagy pedig a történelmi adatokkal ellentétes befejezést adni – Jókai az utolsó fejezetben regényíróként megszólalva nyíltan bevallja, hogy ez a megoldás megkísérelte, és részben történészekkel való konzultáció után adta fel. A kalandos előélet után a valós történelmi helyzet (valós, tényszerű) eseménytelensége, jelentéktelensége megfelelő lélektani magyarázat arra, hogy a hős miért veszt el küldetésstudatát. Sőt valószínűleg valós, a tényeknek megfelelő magyarázat. Persze ez ismét olyan szerkezeti furcsaság, amelyet a regény a MNTRR-tól örökölt, de mindenképp abszolút újdonság a Jókai-regények közt: egy tetőpont nélkül lezáródó cselekmény.

45 Jókai 1869, 328–329.

hogyan nem jezsuita,⁴⁶ utóbb az író megfogalmaz egy szándékosan csalárd félrevelést; előbb feltevés, hogy Pelargus⁴⁷ férközhet Györgyhöz és ismertetheti meg múltjával, utóbb bőven és vadregényesen leírt tény.⁴⁸ Csakhogy az írónak, úgy látszik, kedvére volt az adathiányból fakadó sejtelmesség, ezért a ténnyé előléptetett sejtelmek helyett új sejtelmeket is megfogalmaz, amelyeknek a történeti műben még semmi nyoma nincs (okkal, mert aligha lehetne bármivel alátámasztani): az eseményeket háttérből mozgató főinrikussá növeszti Rákóczi József máig azonosítatlan életíróját,⁴⁹ a rosszindulatú H. E. S. mestert, s finoman utal rá, hogy a jó oldalon hasonló háttérben maradó hálózövőt lehetne látnunk magában Rákóczi Józsefben.

Gyakorlatilag tehát a MNTRR Jókai számára az 1890-es években regényalapanyagot jelentett ugyan, de csak korlátozott értelemben: egy számára különösen érdekes fejezetet alapul vesz, de nem azért, hogy az ott leírt eseménysor legyen a cselekmény váza. (Erre a *Rákóczy fia* megjelenítette korszakból találhatott volna sokkal alkalmasabb históriákat: ideális regényalapanyag lett volna pl. a *Vékony János, a kuruc hadnagy* c. fejezet⁵⁰.) A leírtak inkább néhány sarokpontot jelöltek ki, amelyek közt egy számára, illetve a kor történettudománya számára hozzáférhetetlen, ismeretlen tartalomnak kellett lennie, s azt ő – a lehető legszélsőségesebben módon, ugyanakkor a tőle megszokott erős nemzeti célzattal – kitöltötte cselekménnyel. Talán éppen azért lett Rákóczi György a regényhős, és nem Rákóczi József, mert az utóbbiról relatíve sok tényanyagot tudott, az előbbi élete azonban számára (és részben még napjainkban, a mi számunkra is) majdnem üres lap, amit szabadon tölthet ki. Azok az események, amelyek ebbe a koncepcióba nem illettek bele (gyakorlatilag a Józsefről a MNTRR-ba bekerült teljes anyag), anekdoták formájában lettek megörökítve.⁵¹ Ez azonban két célnak is megfelelt: az erős nemzeti, identitásképző, tanító funkciójú mondanivalót képes volt biztosítani egy annak alapjaiban híján levő korszak általában nem túl regényes eseményei közt, másfelől többszörösen lehetőséget kapott kísérletező kedve kielégítésére: a műfaji szabályokkal így bátran szembehelyezkedhetett úgy a hősválasztásban, mind a

46 Jókai 1969, II. 285.

47 Pelargus János hadnagy, majd kapitány történeti személy, azonban a Rákóczi-szabadságharc alatti pályája alig ismert, csupán az utolsó két évből van róla megfogható adat (Thaly 1874, 399–400., 513–514., 589., 675–676., Bánkúti–Mészáros 2012, 1127.). Jobban ismerjük ténykedését később, lengyelországi emigrációban (Zsemlye 2024, 189.). Származása homályos, talán felvett (latinizált) néven jelenik meg, mert a Nógrád megyei Pelargusok közt több végsőig kitartó kurucról van tudomásunk 1707–1711 közt (Reiszig 1896, II.1), de János a család tagjai közt nem szerepel (Nagy Iván IX 202–203.). Olyan adat azonban soha nem merült fel, hogy a Jókai kiszínezte módon Bécsben vagy bárhol a Rákóczi-fiak környezetében tevékenykedett volna.

48 Jókai 1969, II. 287.

49 H. E. S. 1739. Ezt a Rákócziakkal szemben igen ellenséges, láthatólag császári szolgálatban írt, de tényleg gazdag propagandaanyagot Jókai alapvetően helyesen értékelte művében (vö. Téglás–Végh 1969, 396–399.).

50 Jókai 1969, II. 278–283.

51 Jókai 1969, II. 292. ~ Jókai 1975, 24–25. (forrás: H. E. S. 1739, 60–62., a gúnyvers teljes terjedelemben közölve: 64–65.); Jókai 1969, II. 294–295. ~ Jókai 1975, 138–145. (időben jóval korábbra áthelyezve; forrás: H. E. S. 1739, 73–76.).

korábbi regényeitől élesen elütő csúcspont és tragikum nélküli lezárással, ami végül a hőst egyfajta antihőssé teszi, korát messze megelőző módon.

Legalább ennyire érdekes volna végigkövetni a *Fráter György* felépítésében a MNTRR hatását, azonban – miután a mű inkább az életrajz, mint a regény irányába térül el – ez már más kérdésekre, nem a regényépítési technikára vethetne fényt, ezért jelen helyen ezt mellőzzük. E mű után pedig Jókai magyar történeti témában már csak „fantáziának” besorolható, nagytörténeti tényanyagtól mentes műveket írt.

Jókai legnyíltabban magyarságtani műve, *A magyar nemzet története regényes rajzokban*, tehát számos szempontból fontos munka: kulcs az író nemzetszemléletéhez, a XIX. század eszmetörténetének érdekes pontja, ugyanakkor nem egyszer megvilágítja Jókai regényeinek egy-egy oldalát. Szerzője szándéka szerint azonban leginkább nevelő anyag a magyarságtudat erősítésében, azt kísérletezve ki, hogy a szépirodalom ebben milyen szerepet vállalhat. Kár, hogy csekély ismertsége miatt ez a szándékolt hatás alig-alig tudott érvényesülni – vajon ha megvalósul, jelentett volna-e segítséget az eltelt másfélszáz évnek tudatunkra nézve válságos pillanataiban? De a lehetőség még előttünk áll, hogy ezt a jövőben megvalósítsuk, méltó helyére állítván a művet.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bényei 2025.** Bényei Péter: Jókai Fráter Györgyének „modernsége”. *Jelenkor*, 68. (2025) 2. sz. 169–174.
- Bánkúti–Mészáros 2012.** Bánkúti Imre – Mészáros Kálmán: Már nem háború, de még nem béke. *Hadtörténelmi Közlemények*, 125. (2012) 4. sz. 1087–1137.
- Gajda 2018.** Gajda Péter: Jókai Erdély aranykora című regényének forrásai. *Irodalomismeret*, 29. (2018) 3. sz. 4–35.
- Gerencsér 2011.** Gerencsér Péter: *Hany Istók alakváltozásai*. Rábaköz-Hanság Turisztikai Egyesület – Fiatal Írók Szövetsége, Kapuvár–Budapest, 2011.
- Matányi 2024.** Matányi Marcell: Insurgens önvédelmi rendszer európai minták nyomán. Pest-Pilis-Solt vármegye mobilizálása 1809-ben. *Hadtudományi Szemle*, 17. (2024) 3. sz. 71–88. DOI 10.32563/hsz.2024.3.5
- Nagy Iván.** Nagy Iván: *Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. I–XIII. Ráth, Pest, 1857–1868.
- Ódor 2000.** Ódor Imre: Magyarország és a francia háborúk (1792–1815). In Rácz Árpád (szerk.): *Nagy képes millenniumi hadtörténet. 1000 év a hadak útján*. Rubicon Aquila Könyvek, Budapest, 2000. 255–265.
- Ódor 2006.** Ódor Imre: A magyar nemesi felkelés 1809-ben. *Acta Musei Papensis (Pápai Múzeumi Értesítő)* 11. (2006) 65–76.
- Réfi 2023.** Réfi Attila: Bevezetés. In Réfi Attila (ed.): *Báró felsőkubini Meskó József altábornagy visszaemlékezései életére és hadi szolgálatára. (1762–1813)* Nemzeti Portrétár, Budapest, 2023. 15–52.
- Reiszig 1896.** Reiszig Ede: Nógrád vármegye története. In Borovszky Samu (szerk.): *Nógrád vármegye*. (Magyarország vármegyéi és városai.) Országos Monográfia Társaság, 1896.
- Szegedy-Maszák 2011.** Szegedy-Maszák Mihály: *Az újraolvasás kényszere*. Kalligram, Pozsony, 2011.
- Szörényi 2022.** Szörényi László: Gyászének és újjáépítési tervzet. In Fehér Bence – Tóth Anna Judit (szerk.): *Barokk történetírók Magyarországon, Magyarországról*. MKI, Budapest, 2022. 93–104. DOI: 10.53644/mki.btmm.2022.93
- Téglás–Végh 1969.** Téglás Tivadar – Végh Ferenc: Keletkezése, forrásai. In Jókai 1969, I. 333–410.
- Thaly 1874.** Thaly Kálmán (szerk.): *II. Rákóczi Ferenc leveleskönyvei* III. 1710–1712. Eggenberger, Budapest, 1874.
- Tomiš 1999.** Karol Tomiš: A magyar irodalom fordítások útján való fogadtatása a szlovák irodalmi kultúrában (1860–1918). *Irodalomtörténeti Közlemények*, 103. (1999) 1–2. sz. 41–76.
- Vaderna 2018.** Vaderna Gábor: Erdély – identitás – Jókai. In Hansági Ágnes – Hermann Zoltán: *A kispróza nagymestere. Tanulmányok Jókai Mór novellisztikájáról*. Balatonfüred Városért Közalapítvány, Balatonfüred, 2018. 114–141.

- Veress 1987.** Veress D. Csaba: *Napóleon hadai Magyarországon*. Zrínyi, Budapest, 1987.
- Vizi 2006.** Vizi László Tamás: Az 1809-es győri ütközet a magyar történeti irodalomban. *Acta Musei Papensis (Pápai Múzeumi Értesítő)* 11. (2006) 25–44.
- Vizi 2014.** Vizi László: „Kövess példájokat vitéz eleidnek...” *A magyar nemesi felkelés a francia háborúk időszakában, különös tekintettel Székesfehérvár és Fejér vármegye inszurrekciós szerepére*. Városi Levéltár és Kutatóintézet, Székesfehérvár, 2014.
- Vizi 2018.** Vizi László Tamás: „Mikor emeltek már emlékszobort...” *A magyar nemesi felkelés megítélése Petőfitől Jókaiig*. In Gyánti István: *Tanulmányok Ódor Imre emlékére*. MNL BaML, Pécs, 2018. 483–493.
- Zsemlye 2024.** Zsemlye János Konstantin: A Rákóczi-szabadságharc (1710–1711. évi) orosz orientációja a historiográfiában. *Belvedere Meridionale*, 36. (2024) 3. sz. 165–209. DOI 10.14232/belv.2024.3.9

Források

- Bethlen 1858.** Gróf Bethlen Miklós: *Önéletírása*. Kiadta Szalay László. Heckenast, Pest, 1858.
- H. E. S. 1739.** H. E. S.: *Merckwürdiges Leben und Thaten des Prätendenten von Ungarn und Siebenbürgen / Joseph Ragoczy und seiner Vorfahren*. [K. n.], Franckfurt und Leipzig, 1739.
- Jókai 1854.** Jókai Mór: *A magyar nemzet története regényes rajzokban*. Heckenast, Pest, 1854.
- Jókai 1860.** Jókai Mór: *A magyar nemzet története regényes rajzokban*. 2. jav. bőv. k. Heckenast, Pest, 1860.
- Jókai 1869.** Jókai Mór: Jósika Miklós emlékezete. *A Kisfaludy-Társaság Évlapjai*, NS 3. (1869) 324–342.
- Jókai 1870.** Jókai Mór: *A magyar nemzet története regényes rajzokban*. 3. jav. bőv. k. Heckenast, Pest, 1870.
- Jókai 1884.** Jókai Mór: *A magyar nemzet története regényes rajzokban*. II. kötet. Franklin-Társulat, Budapest, 1884.
- Jókai 1885.** Jókai Mór: *Magyarország története a népiskolák számára*. Révai Testvérek, Budapest, 1885.
- Jókai 1888.** Jókai Mór: *Magyarország története a népiskolák számára*. 2. átdolg. k. Révai Testvérek, Budapest, 1888.
- Jókai 1890.** Jókai Mór: *A magyar nemzet története regényes rajzokban*. III. kötet. Franklin-Társulat, Budapest, 1890.
- Jókai 1897.** Jókai Mór: A győri ütközet emléke. *Magyar Hírlap*, 1897. okt. 17. = A győri ütközet emléke. In Jókai Mór: *Hátrahagyott művei IV. Emlékeimből*. Révai Testvérek, Budapest, 1912. 261–264.
- Jókai 1963.** Jókai Mór: *Szerellem bolondjai*. Sajtó alá rend. Harsányi Zoltán. (Jókai Mór összes művei. Regények 17.) Akadémiai, Budapest, 1963.

- Jókai 1965.** Jókai Mór: *Névtelen vár*. Sajtó alá rend. Harsányi Zoltán. (Jókai Mór összes művei. Regények 34.) Akadémiai, Budapest, 1965.
- Jókai 1969.** Jókai Mór: *A magyar nemzet története regényes rajzokban*. I–II. Sajtó alá rend. Téglás Tivadar – Végh Ferenc. (Jókai Mór összes művei. Regények 67–68.) Akadémiai, Budapest, 1969.
- Jókai 1975.** Jókai Mór: *Rákóczy fia*. Sajtó alá rend. Végh Ferenc. (Jókai Mór összes művei. Regények 57.) Akadémiai, Budapest, 1975.
- Kossuth 1905.** Kossuth Lajos: *Beszédei I. 1832-től 1849-ig tartott beszédek*. Sajtó alá rend. Kossuth Ferenc. Budapest, 1905. (Kossuth Lajos iratai 11.)

ABSTRACT

Novel Material and Novel Rationalization*Elements of The History of the Hungarian Nation in Novelistic Sketches* Depicted in Jókai's Novels

In his work entitled *The History of the Hungarian Nation in Novelistic Sketches*, Mór Jókai presents a series of unique and striking historical events using literary devices, but with the intention of writing factual literature. At the same time, Jókai is one of our most significant historical novelists, whose novels are based on these same events. In some cases, the novel precedes the 'novelistic sketch', while in others, the opposite is true. The study examines several works in which the similarities are significant (*Rákóczy's Son*, *Nameless Castle*) to see if the differences in representation can be explained by the dichotomy between reality and the writer's imagination, to what extent they can be explained chronologically or by genre, how history affects imagination, and how the writer's imagination affects the view of history.

KEY WORDS : Mór Jókai, novel, non-fiction, Rákóczi family, noble insurrection